e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

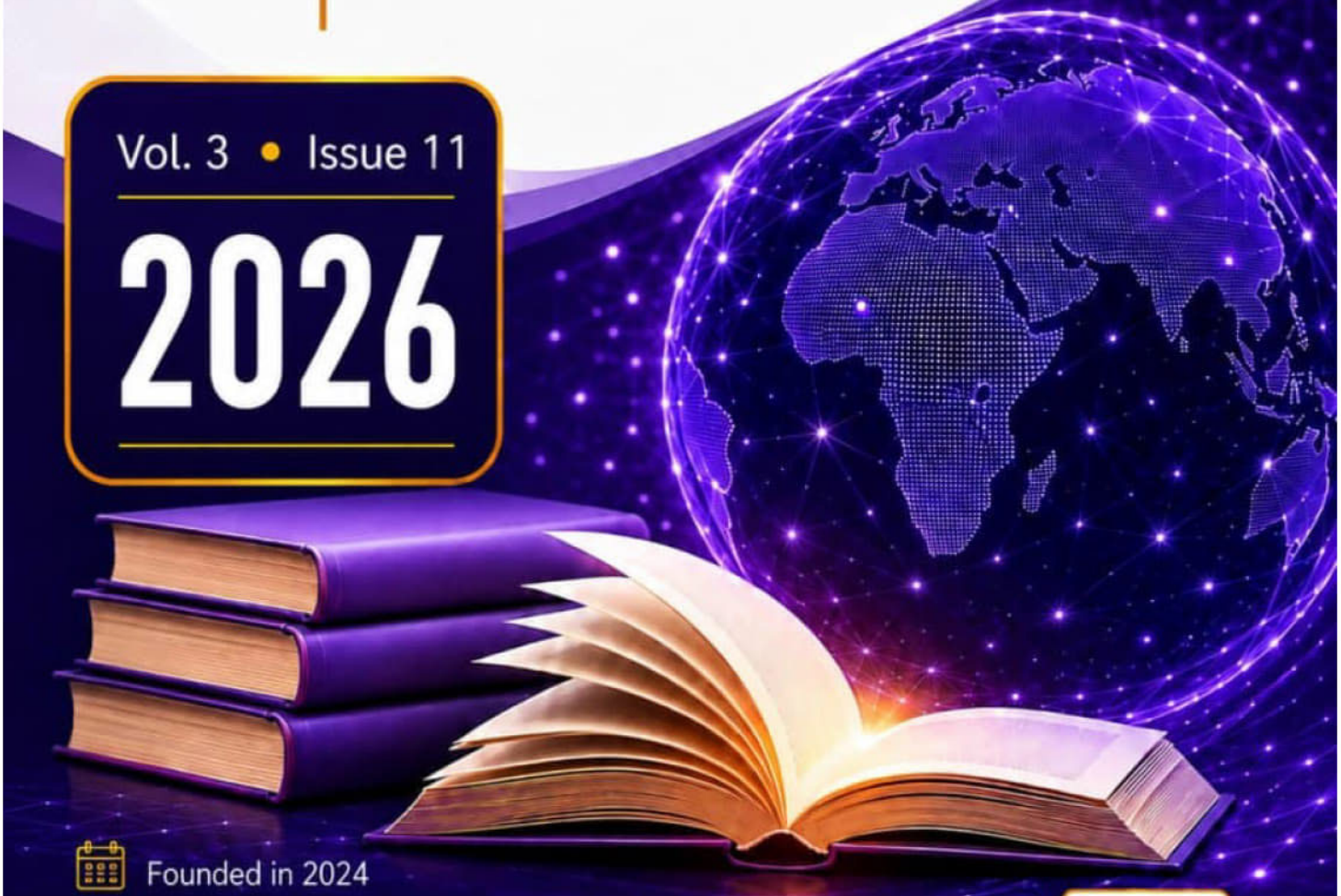
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/ebzzgj90

ANTIK DAVR XORAZMIDA SUG‘ORISH TIZIMLARI VA O‘NG SOHIL DEHQONCHILIK VOHALARINING SHAKLLANISHI

Satimov Bahodir Mangliboy o‘g‘li
Urganch davlat universiteti, dotsent.
e-mail: satimov.b.m.@gamil.com **ORCID**: https://orcid.org/0009-0004-5127-2898

Annotatsiya.
Maqolada miloddan avvalgi IV asrdan milodiy IV asrgacha bo‘lgan davrda Xorazmning Amudaryo o‘ng sohilida sug‘orish tizimlari, aholi manzilgohlari va madaniy-xo‘jalik markazlarining shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orish tarmoqlarining yo‘nalishlari, ular bilan bog‘liq qal’alar hamda dehqonchilik vohalarining hududiy joylashuvi o‘rganiladi. S. P. Tolstov, B. V. Andrianov va Ya. G‘. G‘ulomov tadqiqotlariga tayangan holda sug‘orish inshootlarining xo‘jalik hayoti va hududiy tashkil topishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, sug‘orish tarmoqlari bo‘ylab joylashgan manzilgohlarning madaniy-xo‘jalik markazlari va mikrovohalar tizimini shakllantirishdagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Xorazm, antik davr, Amudaryo, o‘ng sohil, Kaltaminor, Tozabog‘yob, Amirobod, sug‘orish tizimi, dehqonchilik vohasi, qal’a, mikrovoha.

ФОРМИРОВАНИЕ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОАЗИСОВ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ ХОРЕЗМА В АНТИЧНЫЙ ПЕРИОД

Сатимов Баходир Манглибой угли
Ургенчский государственный университет, доцент.

Аннотация.
В статье анализируются процессы формирования ирригационных систем, поселений и культурно-хозяйственных центров на правом берегу Амударьи в Хорезме в период с IV века до н. э. по IV век н. э. Исследуются направления ирригационных сетей Калтаминар, Тазабагъяб и Амирабад, а также территориальное расположение связанных с ними крепостей и земледельческих оазисов. На основе исследований С. П. Толстова, Б. В. Андрианова и Я. Г. Гулямова раскрывается роль ирригационных сооружений в хозяйственной жизни и территориальной организации региона. Кроме того, рассматривается значение поселений, расположенных вдоль ирригационных сетей, в формировании системы культурно-хозяйственных центров и микрооазисов.

Ключевые слова: Хорезм, античный период, Амударья, правобережье, Калтаминар, Тазабагъяб, Амирабад, ирригационная система, земледельческий оазис, крепость, микрооазис.

THE FORMATION OF IRRIGATION SYSTEMS AND RIGHT-BANK AGRICULTURAL OASES IN ANCIENT KHOREZM

Satimov Bahodir Mangliboy o‘g‘li
Urgench State University, Associate Professor.

Abstract.
The article analyzes the processes of formation of irrigation systems, settlements, and cultural and economic centers on the right bank of the Amu Darya River in Khorezm from the 4th century BCE to the 4th century CE. It examines the routes of the Kaltaminor, Tozabog‘yob, and Amirobod irrigation networks, as well as the territorial distribution of associated fortresses and agricultural oases. Drawing on the research of S. P. Tolstov, B. V. Andrianov, and Ya. G. G‘ulomov, the study highlights the role of irrigation structures in the economic life and territorial organization of the region. Furthermore, it demonstrates the significance of settlements located along irrigation networks in the formation of a system of cultural and economic centers and micro-oases.

Keywords: Khorezm, ancient period, Amu Darya, right bank, Kaltaminor, Tozabog‘yob, Amirobod, irrigation system, agricultural oasis, fortress, micro-oasis.

Kirish. Miloddan avvalgi IV – milodiy IV asrlar O‘zbekiston tarixida urbanistik jarayonlar jadallashgan, aholi manzilgohlari kengaygan va sug‘orma dehqonchilik tizimlari takomillashgan muhim tarixiy davrlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon Xorazm vohasida ham yaqqol namoyon bo‘lib, Amudaryo o‘zanlari va undan chiqarilgan sug‘orish tarmoqlari atrofida turar joylar, qal’alar hamda dehqonchilik markazlarining vujudga kelishiga zamin yaratgan [1; 2].

Xorazmning tabiiy-geografik sharoiti aholi turmush tarzida Amudaryo suv resurslaridan foydalanishni muhim omilga aylantirgan. Daryo oqimining o‘zgarishi, yangi tarmoqlarning vujudga kelishi va sug‘orish inshootlarining barpo

ISSN 3060-5059 (Online)

etilishi voha hududining xo‘jalik jihatdan o‘zlashtirilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli Xorazmning antik davr tarixini o‘rganishda sug‘orish tizimlari va ular bilan bog‘liq arxeologik yodgorliklarning geografik joylashuvini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. S. P. Tolstov Xorazmning qadimgi sug‘orish tarmoqlarini o‘rganib, Amudaryo deltasidagi irrigatsiya tizimlari taraqqiyoti va ularning tarixiy manzilgohlar bilan aloqadorligini yoritgan [1; 2]. Ya. G‘. G‘ulomov esa Xorazmda sun’iy sug‘orishning vujudga kelishi va rivojlanishini tarixiy-arxeologik materiallar asosida tadqiq etgan [3]. B. V. Andrianovning tadqiqotlarida Janubiy Oqchadaryo havzasi va Orolbo‘yi hududlaridagi qadimgi irrigatsiya tizimlari alohida o‘rin egallaydi [4]. Mazkur maqolaning maqsadi antik davrda Xorazmning o‘ng sohilida shakllangan sug‘orish tarmoqlari, ular bilan bog‘liq aholi manzilgohlari va madaniy-xo‘jalik markazlarining hududiy tuzilishini tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy manbaviy bazasini Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi materiallari, qadimgi sug‘orish inshootlari va qal’alar haqidagi arxeologik ma’lumotlar, shuningdek, S. P. Tolstov, B. V. Andrianov va Ya. G‘. G‘ulomovning ilmiy tadqiqotlari tashkil etadi [1–4].

Maqolada tarixiy-qiyosiy, tarixiy-geografik, arxeologik tahlil va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-geografik yondashuv orqali sug‘orish tarmoqlarining yo‘nalishi hamda ular bilan bog‘liq manzilgohlarning joylashuvi ko‘rib chiqildi. Qiyosiy tahlil asosida Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orish tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlashtirildi. Arxeologik ma’lumotlar esa qal’alarning xo‘jalik markazlari sifatidagi vazifasini izohlashda asos qilib olindi.

Tadqiqotda taqdim etilgan matndagi tarixiy davrlashtirish va joy nomlari saqlab qolindi. Ayrim sug‘orish tarmoqlarining sanasi va yo‘nalishi bo‘yicha manbalarda farqlar mavjudligi sababli ularning xronologiyasi qat’iy va uzil-kesil belgilangan deb qaralmadi.

NATIJALAR

Antik davrda Amudaryoning o‘ng sohilida aholi tomonidan tabiiy suv manbalaridan foydalanish asosida yirik sug‘orish tarmoqlari shakllantirilgan. Mazkur jarayon natijasida Qizilqum hududining ayrim qismlari o‘zlashtirilib, sug‘orish inshootlari bo‘ylab qal’alar va dehqonchilik manzilgohlari barpo etilgan [1; 2]. S. P. Tolstov tadqiqotlarida Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orish tizimlari Xorazmning qadimgi irrigatsiya tarixida muhim o‘rin tutishi qayd etiladi. Ularning har biri muayyan hududlarni suv bilan ta’minlab, dehqonchilik vohalarining shakllanishiga xizmat qilgan [2]. Kaltaminor sug‘orish tarmog‘i Eresqal’a hududidan boshlanib, Angqal’a va Bozorqal’a tomon yo‘nalgan. Uning ayrim shoxobchalari Yonboshqal’a atrofiga suv yetkazib bergan. Natijada mazkur hududlarda sun’iy sug‘orma dehqonchilik uchun qulay sharoit vujudga kelgan. Kaltaminor tizimi atrofida Eresqal’a, Bozorqal’a, Burgutqal’a, Yonboshqal’a va boshqa manzilgohlar bilan bog‘liq madaniy-xo‘jalik hududlari tarkib topgan [1; 2].

Tozabog‘yob sug‘orish tizimi Katta va Kichik Guldursun oralig‘idan o‘tib, Qumbosganqal’a, Burgutqal’a, Qirqqizqal’a va boshqa manzilgohlar tomon yo‘nalgan. Uning ayrim shoxobchalari Norinjon, Buranqal’a, Qumqal’a va Yakka-Parson hududlarini suv bilan ta’minlagan. Ushbu tizimning tarmoqlanishi sug‘oriladigan maydonlarning kengayishi hamda turar joylar o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalarining mustahkamlanishiga imkon bergan [2; 4].

Amirobod sug‘orish tarmog‘i esa Qizilqum hududida joylashgan Dumanqal’a, Qavatqal’a, Tuproqqal’a va Qizilqal’a kabi manzilgohlar bilan bog‘liq holda tilga olinadi. Taqdim etilgan materialda ushbu kanalning Amudaryodan aynan qaysi nuqtadan chiqarilgani haqida aniq ma’lumot mavjud emasligi qayd etilgan. Shu sababli uning boshlanish nuqtasini qat’iy belgilash imkoniyati cheklangan [1; 2].

Qadimgi Xorazmda sug‘orish tarmoqlari faqat suv yetkazib berish vazifasini bajarmagan. Ular atrofida joylashgan qal’alar, qishloqlar va dehqonchilik maydonlari o‘zaro bog‘langan hududiy xo‘jalik tizimini tashkil qilgan. Taqdim etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, Kaltaminor tizimi doirasida Eresqal’a, Bozorqal’a, Qumbosganqal’a, Burgutqal’a va Yonboshqal’a kabi markazlar shakllangan. Ushbu markazlar atrofida Adamliqal’a, Qo‘rg‘oshinqal’a, Uyqal’a va boshqa kichik manzilgohlar joylashgan. Bunday hududiy tuzilma yirik markaz va uning atrofidagi mikrovohalar o‘rtasida xo‘jalik aloqalari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi [1; 2]. Tozabog‘yob tizimida Katta Guldursun, Kichik Guldursun, Jildiqqal’a, Kavodqal’a va Qoshparsan hududlari o‘zaro bog‘langan. Ayozqal’a majmuasi va uning atrofidagi manzilgohlar ham mazkur sug‘orish tizimining xo‘jalik imkoniyatlari bilan aloqador bo‘lgan [2; 4]. Amirobod sug‘orish tizimi bilan bog‘liq Dumanqal’a va Qizilqal’a hududlari ham alohida dehqonchilik manzilgohlari sifatida ko‘rsatiladi. Bu holat o‘ng sohilning turli qismlarida suv ta’minotiga moslashgan xo‘jalik markazlari shakllanganidan dalolat beradi.

Janubiy Oqchadaryo havzasi Xorazmning qadimgi dehqonchilik tarixini o‘rganishda muhim hudud hisoblanadi. B. V. Andrianov mazkur hududdagi qadimgi sug‘orish tarmoqlarini o‘rganib, Amudaryo deltasining tabiiy-geografik sharoiti va sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi o‘rtasidagi aloqalarni yoritgan [4]. S. P. Tolstov tadqiqotlarida Bozorqal’adan sharqiy yo‘nalishda davom etgan sug‘orish tarmoqlari hamda Kaltaminor tizimining turli shoxobchalari haqida ma’lumotlar keltiriladi [1; 2]. Ding‘ildja dehqonchilik vohasi ham qadimgi irrigatsiya tarmoqlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Taqdim etilgan matnda ushbu hududdagi sug‘orish tarmoqlari miloddan avvalgi V asr bilan sanalanadi. M. A. Itina Janubiy Orolbo‘yi hududidagi qadimgi aholi, ularning xo‘jaligi va joylashuviga oid masalalarni o‘rgangan. Uning tadqiqotlari Xorazmning qadimgi davrida tabiiy muhit, suv resurslari va aholi turmush tarzi o‘rtasidagi munosabatlarni kengroq tarixiy kontekstda ko‘rib chiqish imkonini beradi [5].

Amudaryo o‘ng sohilida sug‘orish tarmoqlari bo‘ylab qal’alarning qurilishi qadimgi Xorazmning hududiy tashkil topishida muhim omil bo‘lgan. Sug‘orish inshootlarining boshlanishi, o‘rta qismi va oxirida joylashgan qal’alar suv taqsimotini nazorat qilish, aholini himoya qilish hamda xo‘jalik markazlarini bir-biriga bog‘lash vazifalarini bajargan bo‘lishi mumkin. Taqdim etilgan ma’lumotlarga asosan, Xorazmning shimoliy chegarasi Sulton Uvays tog‘lari, sharqiy chegarasi Qizilqum, g‘arbiy va janubiy yo‘nalishlari esa Qoraqum hududlari bilan bog‘liq holda izohlanadi. Biroq bunday

ISSN 3060-5059 (Online)

geografik chegaralarni barcha davrlar uchun o‘zgarmas siyosiy chegara sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. Ular, avvalo, sug‘orish tarmoqlari va aholi manzilgohlarining joylashuvi asosida shakllangan tarixiy-geografik hudud sifatida baholanishi lozim [1; 2; 4].

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari antik davr Xorazmida sug‘orish tizimlari va aholi manzilgohlari o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod tarmoqlari atrofida qal’alar va dehqonchilik markazlarining shakllanishi hududning tabiiy resurslardan foydalanish asosida o‘zlashtirilganini anglatadi.

S. P. Tolstovning arxeologik-geografik kuzatuvlari hamda B. V. Andrianovning irrigatsiya tizimlariga oid tadqiqotlari Xorazmning qadimgi sug‘orish tarixini o‘rganishda muhim ilmiy asos hisoblanadi [1; 2; 4]. Ya. G‘. G‘ulomovning tadqiqotlari esa sug‘orishning uzoq tarixiy taraqqiyotini umumlashtirishga imkon beradi [3]. Shu bilan birga, ayrim sug‘orish tarmoqlarining xronologiyasi va yo‘nalishlariga oid masalalar qo‘shimcha arxeologik va paleogeografik tadqiqotlarni talab qiladi. Xususan, bir kanalning turli davrlarda qayta tiklangan yoki yangi shoxobchalar bilan kengaytirilgan bo‘lishi ehtimolini hisobga olish zarur. Shu bois sug‘orish tizimlarini faqat bitta tarixiy davrga bog‘lab qo‘yish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab etadi. Qal’alar va dehqonchilik markazlarini yagona tizim sifatida o‘rganish qadimgi Xorazmning hududiy tuzilishini tushunishda muhimdir. Yirik markazlar va ular atrofidagi kichik manzilgohlar o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalari vohaning iqtisodiy hayotini tashkil etgan asosiy omillardan biri bo‘lgan.

XULOSA

Antik davrda Xorazmning Amudaryo o‘ng sohilida sug‘orish tizimlari va ular bilan bog‘liq aholi manzilgohlari o‘zaro uyg‘unlikda shakllangan.

Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orish tarmoqlari Qizilqum hududining ayrim qismlarini xo‘jalik jihatdan o‘zlashtirishga imkon bergan. Ushbu tarmoqlar bo‘ylab Eresqal’a, Bozorqal’a, Burgutqal’a, Guldursun, Qirqqizqal’a, Ayozqal’a va boshqa manzilgohlar bilan bog‘liq madaniy-xo‘jalik markazlari shakllangan.

Sug‘orish inshootlari atrofida joylashgan qal’alar va qishloqlar yirik dehqonchilik markazlari hamda kichik mikrovohalar tizimini vujudga keltirgan. Bu jarayon Xorazmning antik davrdagi hududiy va xo‘jalik tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

Shunday qilib, qadimgi Xorazm tarixini o‘rganishda irrigatsiya tizimlari, arxeologik yodgorliklar va tarixiy-geografik ma’lumotlarni birgalikda tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Толстов С. П. Древний Хорезм: опыт историко-археологического исследования. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1948. – 352 с., 93 л. ил. – URL: Nyu-York universiteti arxividagi raqamli nusxa. books.google.com
2. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – 324 с., 10 л. ил., карт. – URL: Rossiya davlat kutubxonasi katalogi. Search RSL
3. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957. – 314 с. – URL: Nyu-York universiteti arxividagi raqamli nusxa. Search RSL
4. Андрианов Б. В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). – Москва: Наука, 1969. – URL: Kitobning raqamli nusxasi (PDF). kronk.spb.ru
5. Итина М. А. История степных племен Южного Приаралья (II – начало I тысячелетия до н. э.). – Москва: Наука, 1977. – (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 10). – URL: Nyu-York universiteti arxividagi raqamli nusxa. нач. I тыс. до н.э.)
6. Толстов С. П., Андрианов Б. В. Новые материалы по истории развития ирригации в Хорезме // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1957. – Вып. 26. – С. 5–11. – URL: Bibliografik yozuv keltirilgan ilmiy maqola. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
7. Tolstov S. P. The Early Culture of Khwarizm // Antiquity. – 1946. – Vol. 20, No. 78. – P. 92–99. – DOI: 10.1017/S0003598X00019426. Cambridge Core
8. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1949–1953 / под ред. С. П. Толстова и Т. А. Жданко. – 1958. – (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 2). – URL: Rossiya Milliy elektron kutubxonasi katalogi.